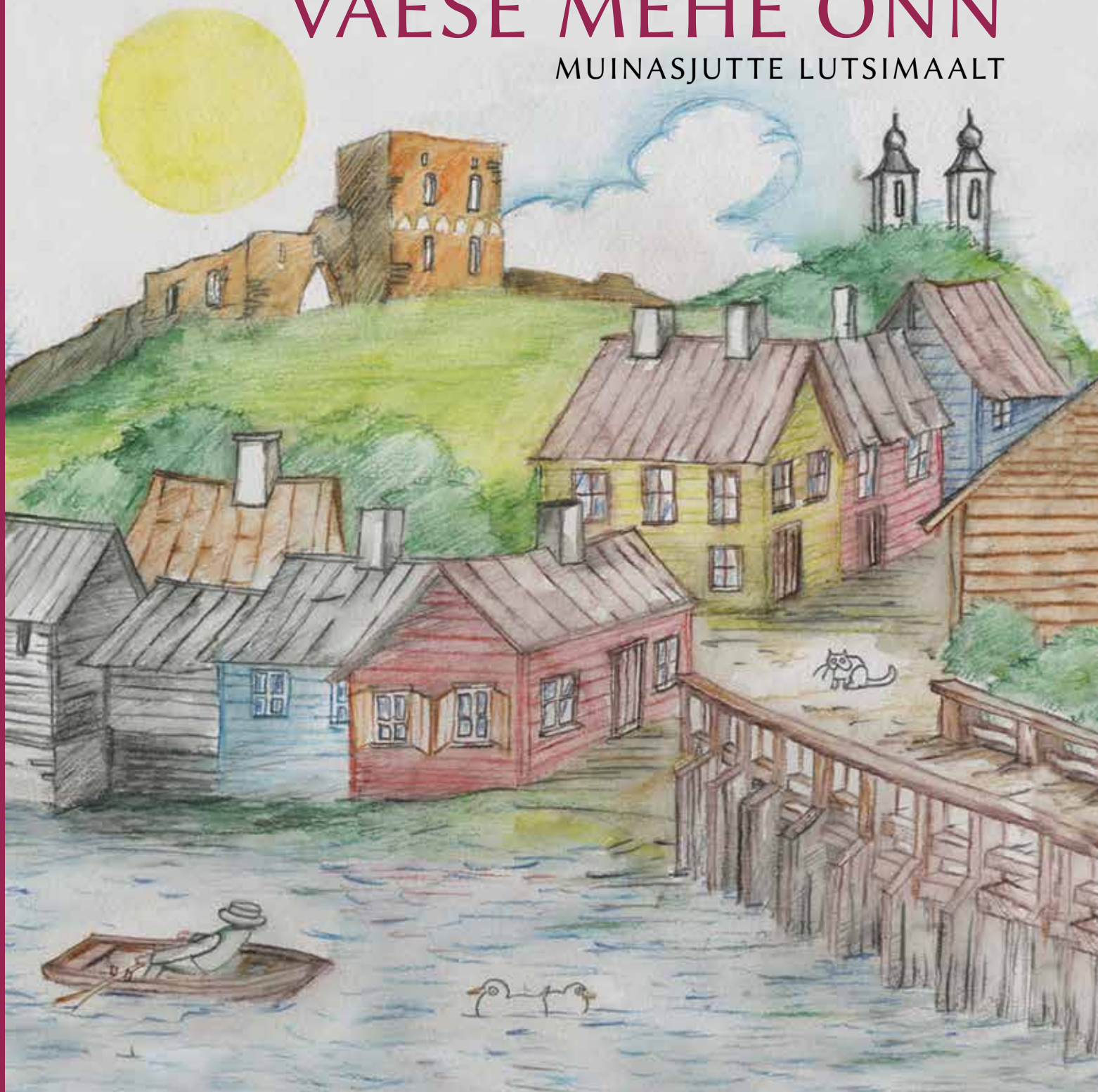

VAESE MEHE ÕNN

MUINASJUTTE LUTSIMAALT

VAESE MEHE ÖNN

EESTI KIRJANDUSMUUSEUMI EESTI RAHVALUULE ARHIIV
TARTU ÜLIKOOLI EESTI JA VÖRDLEVA RAHVALUULE OSAKOND

VAESE MEHE ÕNN

Muinasjutte Lutsimaalt

Koostanud ja toimetanud
Inge Annom, Risto Järv, Mairi Kaasik ja Kärri Toomeos-Orglaan

EKM TEADUSKIRJASTUS
TARTU 2018

Koostanud ja toimetanud Inge Annom, Risto Järv, Mairi Kaasik ja Kärri Toomeos-Orglaan
Pildid joonistanud Peeter Piik
Kujundanud ja küljendanud Pille Niin

Avaldatud arhiivitekstid pärinevad Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest. Raamatu ettevalmistamist ja väljaandmist on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium (EKKM09-113, „Eesti muinasjuttude teaduslikud väljaanded“, projektid IUT2-43 ja IUT22-4), SA Eesti Rahvuskultuuri Fond, Eesti Kultuurkapital ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus)

Autoriõigus: EKM Teaduskirjastus
ISBN 978-9949-586-82-0
Trükk: Pakett

Sisukord

Saateks	9
Preester ja ingel	13
Rikka peremehe karistus	15
Püha mees ja surm	18
Kadedad õed	20
Vaene vend küsib tuld	23
Vaene mees ja pühakud	25
Kolm sibulapealist	28
Kurat sulaseks	30
Kurat maksab kätte	33
Lamba maks	36
Mees vaderil külas	39
Kärbes naelana	45
Solomon ja kurat	46
Jumalaema tervendab haige lapse	48
Jeesus ja apostlid	49
Kuradid kiusavad preestrit	50
Kristus ja upsakas talumees	51
Vahetatud laps ja röövel Makvei	52
Kaupmehe tütar	58
Õlekuningas	63
Targad vastused	70
Mittesoovitud minia	75
Hää poeg	76

Ettemääratud surm	78
Kaupmehe hüvä saab sandipoisile	79
Ussiks nõiutud mees	84
Vägimees Sergei Sarapontšik	90
Hernehüämees, tammekäändjä ja mäekapataja	93
Hernehüämees päästab sõsara ja vennad Suure-Juuda käest	101
Uha Kuhalevitš	106
Jaan Kunigapoig	114
Vägimees Samson	123
Vend, sõsar, kolm koera	126
Taplejad vennad	131
Pögenenud kuningapoeg	135
Poiss päästab kuningatütre surmast	140
Kivikuninga kaitsealune	143
Kolm öde	157
Peretütar ja vaenelaps sauna kütmas	162
Peretütar ja vaenelaps allilmas	167
Imeline ristiema	170
Tigetütar ja vaenelaps	173
Tüdruk ja tigetütar	178
Üheksa venna öde	182
Äravannutud tüdruk	185
Pruuli, pruuli!	188
Tütred villavakas	192
Hää ämm ja tige ämm	196
Maharaiutud kätega tüdruk	199
Siug meheks	202
Surnud kosilane	206
Joodik ja surm	208
Antip	210

Mustale lubatud poeg	215
Musta õpipoiss	221
Kitsi vend	227
Vaese mehe jahvekid	231
Vaese mehe õnn	236
Ilma õnneta Dannil	239
Jumala meel, havi keel	244
Tuhapussija	247
Tuhakuningas	255
Osman	259
Imesõrmus	272
Mees ja tuul	278
Pöialpoeg	283
Mees, kes oskas loomade keeli	287
Rebane hanekarjuseks	289
Rebane saab endale hobuse	299
Kass ja rebane	302
Rebane ja hunt	304
Hunt akna all	306
Koer ja hunt	309
Hunt ja lammas	312
Vana sool-leib ununeb	314
Oinas petab hundi ära	316
Kitsetalled ja kurjabaaba	317
Tatiseen ja tamm	319
Tuul, päike ja pilv	320
Kurat ja äike	321
Kurivaim ja katalik	322
Kurat ja jumal niidavad heina	324
Sarviline ja hundid	325

Tule homme! 326
Kurat annab raha võlgu 327
Varas Klim 329
Kurat ja kaval mees 332
Kurat otsib sulast 335
Burlakud peletavad tondid ära 337
Sarviline ja karu 339

Juttude viited ja allikad 341

Saateks

Väljaanne sisaldab Lutsimaal (Ida-Lätis asuva Ludza linna ümbrus) elanud Eesti päritolu rahvakillu – nn Lutsi maarahva ja nendega samas piirkonnas elanud rahvaste jutuloomingut.

Eestist veidi enam kui 100 kilomeetri kaugusel Ludza maakonnas elas veel 19. sajandi lõpul üle 4000 (lõuna-)eesti keelele lähedast murrakut kõneleva inimese. Sealsete elanike asustusloo suhtes on tehtud mitmeid oletusi. Kõige levinum on seisukoht, et lutside esivanemad siirdusid sinna elama 17. ja 18. sajandil Ida-Võrumaa aladelt. Võimalik, et sisseränne toimus mitmes järgus, millele viitavad erinevused Lutsi külade murdekeeles. Keelelisi mõjutusi said nad ka ümbritsevatelt rahvastelt (latgalid, lätlased, venelased, valgevenelased jt). Lutsid nimetasid end ise maarahvaks ja oma keelt maakeeleks.

Keeleteadlane ja rahvaluulekoguja Oskar Kallas (1868–1946) tegi lutside elulaadi ja pärimuse talletamiseks aastal 1893 nende juurde uurimisretke. Sellest „Eesti rahva unustatud suguharust“ oli eesti ajakirjanduses juba mõned aastad varem juttu olnud. Tema ekspeditsiooni võib nimetada lutside ülesleidmiseks, millest alates on Lutsi maarahva keel ja kultuur pärvinud eesti uurijate põhjalikku tähelepanu.

Kogumiskäigu tulemusena valmis Oskar Kallasel raamat „Lutsi maarahvas“ (1894), mis on tänini jäänud autoriteetseimaks allikaks selle keelesaare elanike kohta. Raamatus on käsitletud lutside ajalugu, keelt, nimekasutust, etnograafilisi detaile, usku ja kombeid. Mahuka osa raamatust moodustab kogutud suuline pärimus – ennekõike rahvalaulud, aga ka mõistatused ja vanasõnad. Kogutud Lutsi muinasjutud ilmusid 1900. aastal ka eraldi teoses „Achtzig Märchen der Ljutziner Esten. Kaheksakümmend Lutsi Maarahva muinasjuttu“. Selles väljaandes on muinasjututekstid esitatud esmalt saksa keeles (enamasti lühendatuna, 12 juttu täismahulise tõlkena), seejärel

eesti keeles. Muinasjutud on kirjutatud eesti kirjakeeles, Lutsi murrakus on kirja pandud vaid üksikud väljendid, sõnad ning laululised osad. Võib arvata, et pika muinasjutu võõras keelemurdes kirjapanemine osutus Kallase jaoks keeruliseks ülesandeks.

Eesti Vabariigi algusaastatel külastas korduvalt Lutsi maarahvast murdekoguja Paulopriit Voolaine (1899–1985), algul Matthias Johann Eiseni ja Emakeele Seltsi stipendiaadina, hiljem peamiselt Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) ülesandel. Oma välitööde-alastest tähelepanekutest on ta kirjutanud mitmeid artikleid, nt „Lutsi maarahvas 1925. a.“, „Lutsi ja Koiva maarahvas“. Tema Lutsimaalt saadetud ainekogudes olid esindatud kõik põhilised rahvaluuleliigid: regilaulud, muinasjutud, muistendid, vanasõnad, kõnekäänud, mõistatused, rahvameditsiini- ja rahvausundialased teated. Lisaks Lutsi eestlaste pärimusele kogus ta ka piirkonna teiste rahvaste (latgalid, lätlased, poolakad, venelased, mustlased jt) rahvaluulet. Areaali eri rahvaste muinasjutte on kogudes rohkem kui 230. Peale kogumistöö kujunes ta lutside rahvusliku eneseteadvuse tõstjaks ning püüdis rajada kohapeale eesti kooli.

Aastatel 1936–1938 külastas Emakeele Seltsi stipendiaadina Lutsi piirkonda August Sang, kes koostas esimesed süstemaatilised murdekirjeldused. Ta pani kirja ka mitmeid muinasjutte. Lutsi murret on hiljem uurinud paljud keeleteadlased: Paul Ariste, Mari Must, Lembit Vaba, Karl Pajusalu, Uldis Balodis jt. Lutsi rahvaluulet on teiste seas käsitlenud Oskar Loorits ja Kristi Salve. Lutsi eestlaste ajaloost ja saatusest on mitmeid kirjutisi nii eesti kui läti keeles avaldanud Hannes Korjus. 2017. aastal ilmus tema sulest uurimus „Ludzas igauņi“ (Lutsi eestlased).

Siinne väljaanne koondab valikut kahest veebikogumikust, mis on avaldatud raamatu koostajate poolt. 2008. aastal valmis Oskar Kallase teosest „Kaheksakümmend Lutsi Maarahva muinasjuttu“ kommenteeritud e-väljaanne „Lutsi muinasjutud“. 2011. aastal ilmus arhiivimaterjalide põhjal e-väljaanne „Pühakud ja vägimehed. Muinasjutte Lutsi maarahvalt ja nende naabritelt“, mis koondab Paulopriit Voolaine ja August Sanga Lutsi piirkonnast kogutud muinasjutupärimust. Nende kogumike põhjal ilmus 2015. aastal Riias Guntars Godinši tõlgitud lätikeelne muinasjuturaamat „Ludzas igauņu pasakas“ (Lutsi eestlaste muinasjutte).

Käesolevas väljaandes on kokku 90 muinasjuttu, millest 50 on pärit teosest „Pühakud ja vägimehed“ ning 40 Oskar Kallase väljaandest. Muinasjutud on esitatud liigiti: legendilised muinasjutud, novell-, ime-, loomamuinasjutud ja rumala vanapagana muinasjutud.

Iga jutu järel on lühiinfo, milles on ära toodud üleskirjutajate märgitud andmed jutustaja, tema tausta ning päritolu kohta. Mõnel juhul on märgitud jutustaja mitu eri nimekuju. Kohanimede puhul on esitatud esmalt eestipärane, seejärel sulgudes kohalik nimekuju. Lutsi eestlaste puhul pole rahvust märgitud.

Järgnevas kommentaaris on märgitud jutu tüüp koos tüübinumbriga, välja toodud võrdlevad andmed jutu levikust ning lisatud üldiseid selgitavaid märkusi jutus leiduvate motiivide kohta.

Tekstide sõnastus on jäetud valdavalt muutmata, toimetatud on interpunktsiooni ning kaasaja ortograafia seisukohalt eksitavaid väljendeid.

Oskar Kallase tekstides leiduvatele lutsimurdelistele sõnadele ja väljenditele (esitatud kursiivis) on lisatud tõlked ja sõnaseletused. Lisaks on seletatud ka muid tekstis esinevaid raskestimõistetavaid sõnu või etnograafilisi termineid. Autori joonealused märkused on sarnaselt algallikaga esitatud allviitena. Keeleajalooliselt pakub huvi Kallase kirja pandud keel – kuigi tekstid on valdavalt kirjakeelsed, esineb neis mitmeid saare- ja hiiumurdelisi sõnu, mis tulenevad Kallase enda päritolust.

Paulopriit Voolaine on oma kogutud tekstid pannud osaliselt kirja Lutsi murra- kus, osaliselt kirjakeelsena, milles sarnaselt Kallasega leidub tema enda kodukohast (Lõuna-Eesti) pärit murdeelemente. Suurema osa teiste rahvaste juttudest on Voolaine ise vene keelest eesti keelde tõlkinud. Lugemise hõlbustamiseks on siinses raamatus kõik lutsikeelsed ja venekeelsed jutud eesti keelde tõlgitud, silmas pidades jutu voolavust, mitte sõnasõnalist tõlget. August Sanga murdekeelsed kirjapanekud on samuti eesti keelde tõlgitud. Juttude laululiste ja vormellike osade puhul on tõlge ära toodud allviites. Voolaine käsikirjalised märkused on esitatud allviitena. Eri nimekujud on väljaandes ühtlustatud, nt kuradi nimi Lüdvig, Lüdvik ja Ludvig on tekstides Ludvig.

Lutsi eestlaste jutud on huvitavad selle poolest, et mitmel neist leidub paralleele Setumaal kirja pandud juttudega. Setu jututraditsioonis esineb süžeesid, mida tuntakse veel vaid Lätis ja/või Leedus. Siin võib tegemist olla omanäolise Balti areaali jääva traditsiooniga, mille näiteid leidub ka Lutsi juttude hulgas. Samas on selles piirkonnas jutustatud jutte, mis on tuntud kõikjal maailmas. Kahtlemata on Lutsimaal elavad rahvad üksteise jutupärimust mõjutanud. Seda kogukonda iseloomustab religioossus ja rahvuste kirevus, mis väljendub ilmekalt ka käesolevas jutukogus.

Preester ja ingel

Ingel tõugati taevast alla. Ta tuli härra preestri juurde tööd otsima. Elas seal preestri pool. Teised ei pidanud vastu: härra oli väga ihne, ei andnud jalatseid ega riideid.

Preestril tuli sõita matustele. Tuli vaene inimene. Ütleb: „Härra, mul pole hobustki. Ehk härra sõidab oma hobusega.“

Härra läks välja, et öelda kutsarile, et see paneks hobuse ette. Aga kutsar – ingel – oli juba hobuse ette pannud. Preester küsis: „Kuidas sa teadsid, et mul on vaja sõita?“

„Aga ma nägin, et tuli vaene inimene.“

Sõidab kutsar härraga. Härra näeb, et tee ääres lebab koer – on ära surnud. Kutsar võttis mütsi peast, lõi püha risti ette, luges palvet. Härra jäi mõtlema, miks kutsar koerale palvet loeb.

Teine kord oli härral vaja sõita – ütleme – Lutsi.

Saadetakse rikast kadunut lippudega, palju rahvast järel. Härra võttis mütsi maha, aga kutsar naerab.

Sõidavad veel edasi. Viiakse jälle kadunut, aga saadavad ainult viis inimest. Kutsar võtab juba kaugelt mütsi maha, loeb palvet.

Preester läheb missale, võtab tobukese moodi kutsari ühes. Ta teab kõike, mida missal öelda. Aga korraga hakkab tobuke naerma.

Peale missat küsis preester: „Miks sa kirikus naerma hakkasid?“

„Sul tuli meelde, et peale missat saab vorsti süüa,“ ütles sulane. (Kurat suskas tüki vorsti preestrile nina alla.)

Preester küsis: „Aga miks sa surnud koera juures palvet hakkasid lugema?“

„Too ei olnud koer, vaid sandikene. Keegi ei pidanud teda millekski, aga tal oli väga hea hing. Inglise olid tema ümber.“

Preester küsis veel: „Aga miks sa siis naerma hakkasid, kui kadunut lippudega viidi?“

„Lippusid, rahvast oli palju, aga kuradeid oli veel rohkem. Kuradite võim oli. Aga vaese juures oli vast viis-kuus inimest, kuid inglised olid ümberringi.“

Siis küsis preester: „Kes sa oled? Kas ingel?“

Niipea kui ingel kuulis, et preester ütles talle „ingel“, ei jäänud ta enam maa peale. Läks taevasse nagu tuvi.

Ta oli seni karistuseks maa peal, kuni keegi ütleb talle „ingel“.

Jutustanud Salimon Bull (sünd u 1875) Nirza vallast Greki (Greči) külast 1937. a. Vindzõ ja Agnese poeg. Katoliiklasest taluperemees ühe poja ja kahe tütre-ga. Parim „maakeele“ tundja Nirza vallas. Jutu kuulnud lellelt. Kirja pannud Paulopriit Voolaine.

Jututüüp „Ingli karistamine“ (ATU 759D). Seda legendilist muinasjuttu tuntakse lisaks Baltimaadele ka Kesk- ja Ida-Euroopas. Süžee kuulub tüübikobarasse, milles paiknevate juttude keskmes on pühaku või ingli imelised teod maa peal (vt ATU 759–759*). Lugu ingli karistamisest algab tavaliselt episoodiga, milles jumal saadab ingli lesknaise juurde tema hinge ära tooma. Kahe lapsega naine palub ingliti jätta ta veel elama ja ingel eirabki jumala käsku. Selle eest saadetakse ta karistuseks maa peale. Siinses loos pääseb ingel taevasse tagasi. Lutsi piirkonnas on samasüžeelist juttu P. Voolainele rääkinud veel eestlane Jaan Jakimenko ja poolatar Mikalina Stachovska.

Rikka peremehe karistus

Elas peremees. Oli ilmarikas, aga kui sandikesed tulivad, ta millalgi neid öömajale ei võtnud, armuandeid mõnikord andis küll.

Juhtus kord, et peremees ära oli sõitnud kodunt. Tuli jumal ise sandiriides öömaja paluma. Pakuti talle raha, andeid – ei ta võtnud: „Ma andeid ei taha, ma tahan magada.“

Istus, istus pingi pääl, ikka aetakse teda ära: „Mine ära ööseks, meie isa ei luba santi jääda ööseks oma katuse alla!“

Istus, istus, ei lähe. Sai pime: sant heitis magama pingi pääle.

Tuleb peremees koju, vaatab: „Kes sääl magab?“

„Jah, sandikene tuli, ei võtnud raha, ei muud. Meie küll keelsime, aga ta ööseks pani pingi pääle magama.“

„Ei minu majas kunagi sant ei maga, ruttu ta välja viia!“

Kui ütles, kargas sandil vammusest kinni, tahtis välja viia: sant kui rauaga pingi küljes kinni, peremees ei jõua liigutadaagi. Katsusivad tõisedki oma rammu, ei keegi jõudnud.

Mis talle teha, jäeti magama! Magas sant, magas ära valgeni. Sai valge, istuti sööma, anti sandile ka palukene – sant ei võta vasta. Laua taha istub küll, aga suhu ühtigi ei pista. Tänap viimati öömaja eest, et nii rahuliselt lastud magada, siis hakkab minekut tegema: „Kuule, peremees, ole hää ja saada mind üle õue!“ ütleb sant.

Peremees ei taha.

„Aga ma väga sind palun!“

Peremees saadab sandi üle õue. Kui lõi jumal kolm korda mehele selja pääle: peremees sai hobuseks. Jumal selga, sõidab minema.

Sõidab, sõidab, näeb: põllu pääl mees, künnab, va hobusekont aisade vahel. Jumal sõidab mehe juurde: „Jumal appi, jõudu tööle!“

„Aitjumal, jõudu tarvis!“

„Hakkame hobuseid vahetama!“

„Tea ühtigi, kas vahetad: sinul lihav, ümmargune kui paenand¹, minul ilmahalb, paljas luu ja nahk.“

„Sest pole viga, ma vahetan kolme aasta pääle, siis tulen tagasi saama.“

„Kui sul just himu on, eks vahetame siis!“

Vahetas jumal hobuse, andis mehele veel kolm paari raudvitsu, ise õpetas: „Need lõhu üle kolme aasta hobuse pääle ära. Rahu sa talle ära anna. Süüa ära anna muud kui süsi, mis ahjust välja pühid. Ära sa heinu anna!“

Peremees saab hää hobuse, künnab sellega, teeb tööd. Hobune ikka õpetab peremeest: millal õige külviaeg, millal jumal vihmukest annab, millal kuiva ilma tulemas. Oli kolm aastat möödas, oli peremees rikas mees.

Kolme aasta pärast jumal sõidab mehe hobusega mööda. See ka kui muna, mis nahk kiiskab aga. „Noh, nüüd vahetame hobused tagasi jälle. Aga sul ju vitsad terved alles!“

„Terved jah, es jõua ma neid hobuse pääle ära peksta, ta mulle väga ustavasti tööd tegi!“

Vahetasivad hobused tagasi. Mees arvab, ütleb: „Sa ikka issand jumal oled. Ei tõi-sed nii olla või!“

„Ah, või sa tundsid mind ära!“

Jumal istub peremehele selga, sõidab, saab õhtuks peremehe talusse, palub öömaja. Võetakse lahkelt vasta, antakse süüa ka. Jumal sööb, palub: „Mu hobusele ärge heinu andke, andke talle süsi!“

Perenaene saab teelisega jutu pääle, öördab, kaebab: „Jumal teab, kus minu mees vaene on. Läks santi saatma, sest päevast saadik pole minu ihusilmad teda enam näha saanud, kadus kui kala vette – nüüd juba kolmas aasta!“

„Kas tahad näha oma meest?“ küsib jumal.

„Tahan, tahan!“

„Kui tahad, siis näed.“

Jumal tõi hobuse, lõi kolm korda kämblaga selja pihta: sai inimene, sai peremees, aga kõneleda ei tohtinud. „Noh, jätke nüüd jumalaga, me läheme ära!“

¹ painand – ümmargune madalam kaaneta puunõu

Jätsivad jumalaga kõik, naene, lapsed – läks ära peremees ühes jumalaga. Läksivad, läksivad: taevavärv tehti lahti, trepp lasti ülevalt maha. Jumal lõi kämblaga peremehele pihta: sai tuvikene. Läksivad mõlemad taeva, jumal ees, tuvikene taga järel.

Jutustanud Zol'ka Mekša (55 a) Põlda (Pilda) vallast Kiriväkidse (Raibakozi) külast 1893. a. On mõned jutud Jaan Mekšalt õppinud. Kirja pannud Oskar Kallas.

Jututüübid „Rikas ootab jumalat külla“ (ATU 751A*) + „Mõisnik põrgus hobuseks“ (ATU 761). Lugu algab legendilise muinasjutuga, milles peremees ei taha võõrustada sandirõivais jumalat. Loo teine osa, kus toimub peremehe karistamine ning hobuseks muutmine, vastab legendilisele muinasjutule „Mõisnik põrgus hobuseks“. Siinses loos karistab peremeest jumal, tüübile omasem on aga kurat karistajana. Lutsi muinasjutudele iseloomulikult võetakse lõpus lunastuse saanud tegelane taevasse.

Püha mees ja surm

Jumal paneb püha mehe oma toolile. Püha mees näeb taevast kõik, mis maa pääl sünnib. Ta näeb, kuidas isand (*pan*², *esänd*) võtab oma rentniku unnikust teri. Püha mees näitab isanda poole näpuga: „Ära puutu!“

Välk lööb isanda maha. Jumal ütleb selle pääle pühale mehele, et ta midagi ei lausuks, kui näebki halba.

Tuleb surm ja tahab minna jumala manu, et küsida, missuguseid inimesi *koolõta*³. Pühal mehel on inimestest kahju ja ta kõneleb surmale: „Ma ise lähen küsima. Sa oled niisugune hirmus! Kuhu sa lähed!“

Jumal teatab pühale mehele, surmal on luba *koolõta* kõige tugevamaid mehi. Püha mees tuleb tagasi surma juurde ja ütleb, et jumal käskinud kolm aastat tugevaid tammi närida. Surm teebki seda kolm aastat. Kui jumal teisel korral tahab lasta *koolõta* kõige vanemaid inimesi, siis kõneleb püha mees surmale, et jumal käskinud kolm aastat närida kande⁴. Surm näribki kolm aastat vanu mädamand kande.

Kui jumal lubab *koolõta* lapsi, laseb püha mees surmal närida kolm aastat pajukesi.

² *pan* (pl) – härra

³ surmata (surm = kõõl – P. Voolaine märkus)

⁴ kände

Kui jumal viimati püha mehe petmisest teada saab, nähes surma ära murt hambaid, ajab jumal püha mehe taevast maha.

Kui jumal saadab surma püha meest *koolõtama*, ei saa surm seda teha, sest pühal mehel on „surma tundmine“. Kui see ära võetakse, sureb püha mees.

Tast saadik pole inimesel „surma tundmist“.

Jutustanud Jeesp Jakimenko (43 a) Põlva (Pilda) vallast Kirbani e Kirbu (Šķirpāni) külast 1931. a. Agata ja Kazimir Jakimenko poeg. Katoliiklane. Jutu kuulnud isa õelt *Marjas-baabalt* 30 a tagasi. Kirja pannud Paulopriit Voolaine.

Jututüübid „Rätsep taevas“ (ATU 800) + „Soldat saadab surma puid nārīma“ (ATU 332C*). Siinses loos on legendiline muinasjutt „Rätsep taevas“ liitunud imemuinasjutuga, mõlemas jututüübis toimub tegevus taevas. Esimene jututüüp on rahvusvaheliselt laiemalt tuntud. Teise jututüübi süžeed, milles soldat (selles jutus püha mees) päästab inimesed kolmeks aastaks surma käest, on kirjeldatud vaid Saksamaal, Itaalias ja Slovakkias. Eestis leidub samasüžeelisi üleskirjutusi üksnes lõuna pool. Läti jutukataloogis on süžee paigutatud tüübi AM 330B II redaktsiooni alla.

Väljend *surma tundmine* osutab uskumusele, et vanal ajal teadsid inimesed oma surmatundi ette. Eestis seletusmuistendina (Aa US 19) tuntud loos võtab jumal selle teadmise inimestelt ära, et nad ei muutuks laisaks ega hooletuks.

Kadedad õed

Ennemuiste elas taat eidega. Neil oli kolm tütart ja üks poeg. Tütred lähevad marjule. Ema ütleb: „Kes toob vakatäie marju, sellele annan võid sooja leivaga ja hea, ilusa seeliku.“

Kaks tütart olid suured, aga kolmas oli väikene, kutsuti Annekeseks. Kaks suuremat läksid kaugele metsa, aga väike korjas lähedal variku veeres vakakese marju täis ja tuli ära koju. Ema andiski talle võid sooja leivaga ja ütles: „Tütrekene, saad ilusa seelikese ka.“

Suuremad tulid koju, ühel oli pool vakakest ja teisel oli pool vakakest. Väiksemat kiitis isa ja vend ja ema. Aga kahel suuremal ei olnud häbigi.

Teisel päeval läksid jälle kõik kolm. Ema ütles kahele suurele: „Ärge olge hädavaresed! Korjake teie ka vakk täis!“

Kaks suuremat läksid jälle kaugele. Anneke korjas variku veeres söötis maa peal jälle vaka täis. Tuli koju, ema andis jälle võid leivaga ja ütles: „Jälle saad sina seelikese.“

Aga suurematele ei antud.

Kolmandal hommikul jällegi lähevad kõik metsa. Suuremad kõnelevad: „Mis me küll teeme?“

Seekord ei saanud nad midagi. Tulevad metsast välja väiksema juurde. Tal vakk täis, aga neil ei ole pooltki. Ütlevad: „Tule, õeke, me otsime su peakest.“

Too andis kah peakese. Nemad lõikasid tal pea otsast ära, võtsid vakakese ja puis-tasid marjad endale. Said nende vakad marju täis. Võtsid õe: „Kuhu me ta paneme?“

Kõige vanem õde ütles: „Viime sohu, matame haavapuukese alla.“

Matsidki. Tulid koju. Ema lubas neile ka seelikuid, ühele ja teisele.

„Kuhu jäi õde Anneke?“ küsib ema.

„Me ei näinud, ta ei käinud meiega koos.“

Kõik muretsevad – Anneke oli kõikidest parem. Läks vend jälgi mööda talle järgi. Hõikas, huikas – ei ole, Anneke vist hukka saanud.

Elab kaua elab vend, on meeles tal see asi. Ütleb: „Isa, ma lähen metsa, raiun kandlepuu.“

Läks metsa, võttis kirve. Käib, mõtleb, mõtleb. Näeb haaba. Hakkas haaba raiuma. Haava alt lauldi:

*„Vel´l'onõ, vel´l'onõ!
Rao minno, rao minno!
Must saa kummõ kannõl.
Must saa helle kannõl.“⁵*

Tuli vend koju, ütles seda isale ja emale. Isa läks vaatama ja ema läks vaatama. Isa hakkas raiuma.

*„Tätäkene, rao minno, rao minno!
Sõsarõ' minno är tapi'
üle üte mar'avaka.“⁶*

Isa emaga kutsusid õed ka. Need tulid haava juurde ja haab hakkas laulma:

⁵ Vend, mu vend! / Raiu mind, raiu mind! / Minust saab kume kannel. / Minust saab hele kannel.

⁶ Isakene, raiu mind, raiu mind! / Õed tapsid mu ära / ühe marjavaka pärast.

*„Sõsarõ', tii' minno tapi'
üle üte mar'avaka.⁷“*

Õed tulevad koju. „Meil ei lähe enam hästi. Ta saadakse sealt kätte.“

Läks vend arbuja⁸ eide juurde. Ütleb: „Vaata, seal lauldakse nii.“

Arbuja eit ütleb: „Seal on su tapetud õekene.“

Tuli vend koju. „Sinna ongi õekene maetud. Lähme, kaevame välja.“

Isa vennaga läksid ja kaevasid välja. Vend tõi surma- ja eluvett. Piserdas teda veega.

Õde teeb silmad lahti ja ütleb: „Ptui! Küll ma magasin kaua!“

„Aga õeke, sa ei maganud, sa olid ära tapetud.“

„Õigus, vennake, nemad tapsid mu ära!“

„Aga kuidas nad su tapsid?“

„Ma korjasin vakatäie marju nagu eelmistel kordadel. Nemad käisid mööda metsa suu ammuli. Tulid minu juurde: „Õeke, istu mättakese peale, puhka.“ Ma istusin. „Tule, ma otsin peakest.“ Ja kui hakkasid peakest otsima, nii äragi tapsid mu.“

Isa hakkas küsima: „Miks te oma õekese ära tapsite?“

„Aga sellepärast, et me ei saanud võid leivaga, ei saanud seelikuid. Süda sai täis, äragi tapsime.“

Hakati neid peksma – isa löi vitsaga, vend ja ema hoidsid kinni.

Jutustanud Agata (Agat's') Jakimenko (76 a) Põlda (Pilda) vallast Kirbani e Kirbu (Škirpāni) külast 1926. a. Kirja pannud Paulopriit Voolaine.

Jututüüp „Laulvad luud“ (ATU 780). Legendiline muinasjutt ülekohtuselt tapetud tüdrukust, kelle hauale kasvab laulev puu või kelle luudest tehakse pill, on rahvusvaheliselt levinud. Sarnase süžeeaga on samuti imemuinasjutt „Vaeslaps käoks“ (ATU 720). Variandi sellest loost on Agata Jakimenko poeg Ludvig rääkinud ka murdekogujale August Sangale.

⁷ Õed, teie tapsite mu ära / ühe marjavaka pärast.

⁸ ennustaja

Vaene vend küsib tuld

Oli kaks venda. Üks rikas, teine vaene, kel oli kolm last. Vaesel vennal tuli lihavõttepühil tuld tarvis ja ta läks seda otsima rikka venna käest. Rikas vend aga kihutas vaese venna söimuga majast minema ja ässitas koeraga.

Vaene vend läks metsa, kus nägi tulekest. Näeb: suur tuli põleb. Tule juures istub vanake kolme koeraga.

Mees kardab minna manu. Vanake aga kutsub: „Tule, tule lähemale! Mu koerad ei pure sind nagu su venna koerad.“

Läks mees lähemale.

Vanake küsib: „Mis sa tahad?“

Vaene vend hakkab seletama: „Tuld oli vaja. Läksin vennalt otsima. Tema aga ei annud. Ässitas koerad pääle, kes tõmbasid viimse kuue katki. Pott läks katki.“

Vanake ütleb: „Tõmba kuuehõlmad üles, ma viskan tuld. Ära kardada, ei põle!“

Mees laskis heita süsa oma kuuehõlmale.

Vanake ütles: „Pane igale poole süsa: lauta, riidekirstu, ahju, lauakarpi jne.“

Tuli mees koju, ajas perenaise üles ja panid igale poole söe, nagu vanake käskis. Lapsed virguvad ja tunnevad saialõhna ning hakkavad saia küsima. Perenaine vaatas ahju. Ahi oligi saia täis. Läheb lauta ja näeb, et laut lehmi ja lambaid täis, nii palju kui majapidamisele tarvis. Avavad kirstu ... Kirst rõivaid täis, kõik nagu parajasti õmmeldud, igale lapsele ja vanemaile.

Sai rikas vend kuulda, et vaene vend on saanud palju varandust. Rikas vend läks küsima, kust vend kõik vara saanud.

Vaene vend jutustas: „Läksin sinu poolt metsa tuld otsima. Sääls andis vanake tuld, mille tõin koju ja panin igale poole, kuhu ta käskis.“

Läks ka vanem vend metsa pannes „svitka“⁹ selga. Läheb, vaatab – tule man istub vanake ja kolm koera. Lööb nagu kartma.

Vanake ütleb: „Ära kardada! Minu koerad ei ole sinu omad.“

⁹ свитка (van vn) – kuub, üleriie

Vanake puistas ka vanemale vennale tuld kuuehõlma ja käskis kodus panna igale poole.

Vanem vend tõigi tule koju ja pani igale poole, kuhu kästi: lauta, kirstu jne. Aga varsti nägi ta, et kõik hakkas põlema. Ja rikkast vennast sai vaene mees.

Jutustanud poolatar Helena Katkevič (71 a) Lutsi (Ludza) linnast 1934. a. Katoliiklane. Usub kindlasti kõike, mida kõneleb, ka muinasjutte. Igapäevakeeleks vene keel, poola keeles palub vaid jumalat. Kirja pannud Paulopriit Voolaine.

Jututüüp „Vanamees põlevate söetükkidega“ (ATU 751B*). Seda legendilist muinasjuttu tuntakse vaid üksikutes maades, muuhulgas Venemaal ja Baltimaades. Süžee on Lätis levinud üle maa, Eestis peamiselt Setumaal. Motiiv, milles söed toovad rikkuse, on rahvusvahelises jutukataloogis eristatud omaette tüübina „Söed muutuvad kullaks“ (ATU 476), mida Eestis ja Soomes on käsitletud usundilise muistendina (vrd SJ P 561).

Uskumus, et üleloomulike olendite antud asjad transformeeruvad väärtuselt vastupidiseks (nt puulehed rahaks, söed kullaks vms) esineb mitmes muistendis ja muinasjutus. Süžee kuulub tasu-karistus struktuuriga lugude hulka, milles korduva skeemi kaudu edastatakse üldisi moraalseid tõekspidamisi.

P. Voolaine on Lutsi piirkonnas selle jutu variante kirja pannud veel latgallannadelt Zusana Dirgačovalt ja Anela Petrovskalt.

Vaene mees ja pühakud

Oli mees nagu mina, vaene. Tal oli ainult üks lehm.

Mikola õpetas hunte: „Sööge see lauguga lehm ära!“

Aga Jegor räägib mehele: „Ära maga! Hundid tahavad lehma ära süüa. Määri ta mudaga kokku!“

Mees jooksis, võttis muda ja määris lehma mudaga kokku.

Hundid tulevad ja näevad: pole lauguga lehma. Tulevad tagasi Mikola juurde ja jutustavad, et ei näinud lauguga lehma. Oli ainult üks mudane.

Mikola vastab: „Mudase lehma oleksite pidanud ära sööma!“

„Ilma sinu loata ei julgenud.“

„Minge, sööge!“

Jegor kiirustas mehele ütleva: „Mees, pese lehm puhtaks, muidu söövad hundid ta ära!“

Mees pesigi lehma puhtaks. Hundid jooksevad, jooksevad – pole mudast lehma.

Tulevad tagasi Mikola juurde ja räägivad: „Mikola, sa petad meid. Seal oli ainult lauguga lehm.“

„Oleks pidanud sööma lauguga lehma, kui ta seal juba oli,“ vastab Mikola.

Aga Jegor räägib mehele: „Müü lehm maha! Saab vähemalt raha, muidu süüakse ta niikuinii ära.“

Mees müüski lehma ära. Sai 20 rubla. Ostis nisu ja külvas maha. Väga vähe vilja tuli üles. Näeb mees: tema vaev on asjatu. Mikola rikkus kõik ära. Aga Jegor tuli appi. Ta kastab põldu. Tal on palju töölisi. Nädala pärast, kuu pärast – vili missugune!

Teine kord saatis Mikola kuradi.

Mees läheb kuu aja pärast põllule. Kurat läheb mööda ja küsib: „Kas sul viljast kahju on?“

„On küll.“

„Kui on kahju, siis ära tule jalgsi ega hobusega. Kumb meist tunneb kaugelt teise ratsu ära, sellele jääb vili.“

Tuleb vanamees koju, kaebab ja nutab.
Eit jooksis välja: „Miks sa, vanameheke, nutad?“
Taat jutustab, mis kurat ütles. Aga eit räägib: „Ära karda! Heida magama, lollpea!“
Ta keetis vedelat kisselli¹⁰. Kui sõid mehega, siis olid nii söönud kui söömata.
Eit päästis juuksed valla ja võttis riided seljast. Läksid nad viljapõllule. Eit laskus neljakäpukile ja räägib mehele: „Istu mulle selga, kui näed, et kurat tuleb.“
Mees näebki, et kurat sõidab jänese seljas metsast välja.
Mees istub naise seljas ja kisab: „Hei, sa ratsutasid jänese seljas.“
Kurat ratsutas lähemale ja küsib: „Kus sinu ratsu on?“
Kurat imestab, milline ratsu mehel on. Ainult üks suu. Küsib: „Millega söödad?“
„M...ga.“
Nii jäigi vili mehele.
Siis pidas Mikola plaani: „Põletan vilja maha!“
Aga Jegor räägib mehele: „Lõika kiiresti vili ära, muidu Mikola põletab vilja maha.“
Naisega lõikasidki vilja ära.
Mikola räägib: „Lasen hiired kallale.“
Jegor räägib mehele: „Ära tuku, peksa vili ära!“
Peksis mees vilja ära.
Aga Mikola räägib: „Ikka lasen hiired kallale!“
Jälle Jegor: „Mees, vea vili veskile, jahvata ära, küpseta pirukaid!“
Siis Mikola: „Olgu peale! Niikuinii söövad hiired ära!“
Jälle räägib Jegor mehele: „Ma lähen kirikusse ja Mikola ka. Pane Mikolale kaks küünalt, aga mulle üks. Ma häbistan teda selle eest, et ta sind vaevas.“
Panigi mees kirikus Mikolale kaks küünalt, aga Jegorile ühe. Hakkasid palvetama.
Mikola küsib Jegorilt: „Miks mees pani mulle kaks küünalt, aga sulle ühe?“
Jegor vastab: „Sinul on suurem võim. Sa aitasid teda rohkem.“
Mikola räägib: „Mitte tema ei pannud, vaid sina. Sina õpetasid teda.“
Jegor räägib: „Aga sina lollitasid teda. Ei ole vaja rohkem niimoodi teha.“
Siis leppisid nad ära.

¹⁰ *Кисель* tähendab vene keeles nii kisselli kui kiislit.

Jutustanud venelane Anton Goreškin (90 a) Lutsi (Ludza) linnas 1933. a. Pärit Rundani (Rundēni) vallast Losiški külast. Vanausuline. Töödel olnud üle kogu Venemaa. Praegu puuraiuja, elab naisega hurtsikus. Kirja pannud Paulopriit Voolaine.

Jututüübid „Vaese lehm“ (ATU 759*) + „Kättemaksuhimulised pühakud“ (ATU 846*) + „Tundmatu loom“ (ATU 1091). Omavahel on liitunud kaks legendilist muinasjuttu ning võrdlemisi obstsöönne rumala vanapagana muinasjutt. Legendilised muinasjutud „Vaese lehm“ ja „Kättemaksuhimulised pühakud“ on tuntud rohkem Baltimaades ja Ida-Euroopas, rumala vanapagana jutt on märksa laiemal levikuga.

Paljudele legendilistele muinasjuttudele iseloomulikud tegelaskujud Jegor ja Mikola osutavad kristlikus traditsioonis tuntud püha Jürile ehk Georgile ja püha Nikolausele. Viimane tegutseb selles jutus justkui ümberpöörduvalt. Muidu põldude kaitsjana tuntud pühak on siin jutus mehe vaenaja, kes püüab tema saaki hävitada. Selles jutus on tal ka võim huntide üle, mida tavapäraselt on omistatud pühale Jürile. Teistes selle tüübi variantides on püha Nikolaus siiski mehe kaitsja ja nõuandja.

Motiiv, kus kangeline peab tulema *ei jalgsi ega hobusega ning ei söönult ega söömata*, on ennekõike tuntud novellmuinasjutust „Tark talutüdruk“ (ATU 875).

P. Voolaine on selle jutu saatnud ERA kogusse venekeelsena.

Jutu tüübist „Vaese lehm“ on rääkinud P. Voolainele ka teine vene vanausuline Mihail Kuznecov, tema loos manipuleerib nii hundi kui inimesega jumal.